

УДК 35

МАШЕНКОВ Костянтин Анатолійович,
канд. екон. наук, докторант ДонДУУ

ОЛЬМЕЗОВ Владислав Олександрович,
здобувач ДонДУУ

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Аналізуються особливості екологічної правосвідомості громадян як об'єкта державного впливу в умовах сучасної України. Обґрунтовується необхідність уточнення концептуальних меж у розумінні поняття «екологічна правосвідомість». Висвітлюються особливості функціонування державних механізмів формування екологічної правосвідомості громадян та аналізуються причини їх недостатньої ефективності.

Ключові слова: екологічна правосвідомість, державні механізми формування екоправосвідомості, ринкові механізми деформації екоправосвідомості, інститути громадянського суспільства як механізми розвитку екологічної правосвідомості.

Машенков К. А., Ольмезов В. А. Механизмы формирования экологического правосознания граждан Украины

Анализируются особенности экологического правосознания граждан как объекта государственного влияния в условиях современной Украины. Обосновывается необходимость уточнения концептуальных границ в понимании понятия «экологическое правосознание». Освещаются особенности функционирования государственных механизмов формирования экологического правосознания граждан и анализируются причины их недостаточной эффективности.

Ключевые слова: экологическое правосознание, государственные механизмы формирования экоправосознания, рыночные механизмы деформации

экоправосознания, институты гражданского общества как механизмы развития экологического правосознания.

Mashnenkov K. A., Olmezov V. O. Mechanisms of formation of ecological sense of justice citizens of Ukraine

The features of environmental citizens' sense of justice as an object of state influence in today's Ukraine are analyzed. The necessity of clarifying the conceptual boundaries within the meaning of the concept of «environmental justice» is substantiated. Specific features of the formation mechanisms of functioning of state environmental legal consciousness of citizens are clarified and the reasons for their lack of effectiveness are analyzed.

Key words: environmental justice, state mechanisms of environmental justice formation, market environmental justice deformation mechanisms, civil society institutions as mechanisms of environmental justice.

Постановка проблеми. На сьогодні екологічна функція української держави закріплена на рівні Конституції України, де відповідно до ст. 16 йдеться про забезпечення екологічної безпеки й підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи як найважливіші пріоритети державного управління [1]. Екологічна функція держави реалізується насамперед за допомогою створення та постійного вдосконалення екологічного права, дотримання норм якого держава забезпечує в примусовому порядку. Однак яким би не був потужним ресурс державного примусу, дуже важливим є те, щоб нормативні еколого-правові приписи виконувалися якомога більшою кількістю на добровільній основі. Останнє забезпечується високим рівнем розвитку екологічної правосвідомості громадян, яка у своїх найвищих формах виявляється в активній підтримці реалізації державної політики щодо охорони довкілля і навіть у її формуванні через інституції демократії та громадянського суспільства.

Проте реалії життя сучасного українського суспільства свідчать, що роль навколишнього природного середовища в масовій свідомості має далеко не адекватну оцінку, унаслідок чого стан довкілля стрімко й невинно погіршується. І відбувається це не лише через екодеструктивні аспекти роботи промислових підприємств,

сільськогосподарської діяльності та діяльності військових установ, які важливо контролювати державі. Досить істотно впливає на виникнення екологічних проблем на теренах України і повсякдення діяльність громадян, які, на жаль, дуже часто жертвують екологічними цінностями через прагнення до інтенсивного споживання благ, створених технічним прогресом, до прибутків тощо.

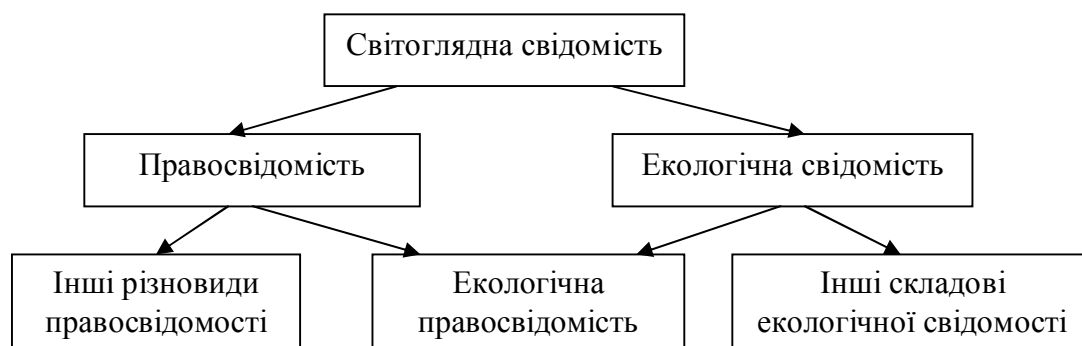
Екологічні правопорушення пересічних громадян, на жаль, є досить численними, що зобов'язує державу посилити свою природоохоронну активність як через застосування примусу, так і формування високорозвиненої екологічної правосвідомості. При цьому якщо взяти до уваги, що цільовим орієнтиром українського державотворення є формування демократичного, а не тоталітарного суспільства, то формуванню екологічної правосвідомості повинна бути відведена особливо важлива роль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безпосередньо проблемі формування високорозвинутої екологічної правосвідомості громадян присвячено поки що порівняно небагато наукових праць, зокрема дослідження І. Вершка та Я. Лазаренка [1; 10]. Водночас у методологічному плані є широке коло публікацій, присвячених загальним питанням формування екологічної політики держави, екологічної свідомості і правосвідомості громадян, які можуть бути використані в контексті подальшої розробки проблеми державного управління формуванням екологічної правосвідомості громадян. Так, можна назвати праці Т. В. Іванової, Ю. С. Ковалевської, О. Я. Лазора, О. С. Лієва, Н. А. Малиш, Н. М. Нестеренко, П. М. Скрипчука з питань екологічної політики держави [4; 7; 11; 15]; дослідження М. М. Кисельова зі співавторами, Ю. М. Дмитрієнко, Д. О. Ярмоленка, Ю. Ю. Калиновського, Г. П. Клімова щодо формування екологічної [9] та правової [2 – 3; 5 – 6] свідомості.

Але недостатність наукового забезпечення практичної розбудови державних механізмів формування екологічної правосвідомості громадян виявляється, зокрема, у тому, що рівень розвитку екологічної свідомості продовжує залишатися низьким, кризові явища у сфері екології продовжують, на жаль, наростати. Тому необхідно з'ясувати, чому зусилля держави, спрямовані на формування високорозвиненої екологічної свідомості, не є достатньо результативними в аспекті формування високого рівня екологічної правосвідомості громадян.

Ураховуючи вищенаведене, *метою статті* є теоретико-методологічний аналіз сутності екологічної правосвідомості громадян та причин, які зумовлюють недостатню ефективність державних механізмів формування високорозвиненої екологічної правосвідомості громадян сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Екологічна правосвідомість формується як органічне поєднання, своєрідний перетин таких двох більш широких феноменів, як правосвідомість загалом і екологічна свідомість, які, у свою чергу, входять як складові у феномен більш високого порядку концептуальної інтеграції, що описується поняттям «світоглядна свідомість». Умовно це можна зобразити у вигляді схеми (рисунок).

Концептуальні взаємозв'язки екологічної правосвідомості

З вищенаведеної схеми зрозуміло, що екологічна правосвідомість є, з одного боку, похідним утворенням від світоглядної свідомості взагалі, правосвідомості та екологічної свідомості. Водночас вона не є простим механічним продовженням та перетином, а є і таким феноменом, що має власну цілісність, певні емерджентні, нададитивні властивості, саморух, а також і деякий зворотний вплив на інші різновиди світоглядної свідомості, від якої вона є похідною. Тому, аналізуючи феномен екологічної правосвідомості, доцільно постійно враховувати зазначений вище концептуальний контекст.

Урахування зазначеного контексту свідчить про те, що державний вплив на розвиток екологічної правосвідомості громадян може і повинен бути як прямим, так і опосередкованим. Зокрема, розвиток правосвідомості громадян взагалі або (та) екологічної свідомості може спричинити й розвиток екологічної правосвідомості, навіть у тому випадку, коли така мета спеціально й не ставилася. Збереження ж

технократичного або меркантилістського світогляду буде блокувати розвиток екологічної свідомості через наявність у них контрекологічних світоглядних орієнтирів.

Складність побудови ефективних державних механізмів формування високорозвинутої проєкологічної правосвідомості громадян полягає в тому, що в демократичному суспільстві держава не має монополії в цій сфері. Так, окрім державних механізмів формування проєкологічної свідомості, істотний вплив мають ринкові механізми контрекологічної деформації, які зорієнтовують здебільшого масову свідомість на пріоритет економічних цінностей, розглядаючи екологічні цінності як ресурс для створення економічних.

Однією з важливих функцій держави і є компенсування контрекологічних тенденцій, виникнення яких обумовлено функціонуванням ринкових механізмів. Держава має стимулювати та примушувати комерційні організації до раціонального природокористування й забезпечення екологічної безпеки населення, дотримання норм екологічного правопорядку й збереження навколишнього природного середовища. При цьому дуже складною дилемою реалізації екологічної функції держави є узгодження екологічних та економічних інтересів суспільства, які б одночасно забезпечували гарантії захисту прав людини на чисте, здорове, сприятливе для життя природне середовище, проголошене Конституцією України, і економічного добробуту цих самих громадян. Зазначене породжує наявність суперечливих та непослідовних моментів у реалізації екологічної функції сучасної держави, яка змушена постійно долати еколого-економічну дилемність у своїй діяльності.

Проте дещо раніше такої дилемності навіть не існувало. Історично розвиток державних механізмів для реалізації екологічних функцій держави – досить нове явище порівняно з реалізацією економічної функції. Міністерства екології в політико-адміністративних системах держав з'явилися значно пізніше за різного роду міністерства економіки. У світоглядному плані місія держави споконвічно вбачалася лише в антропоцентричному ракурсі.

Спочатку антропоцентризм поширювався на еліту, а пізніше в ідеологіях держав почала декларуватися орієнтація на забезпечення інтересів усього населення, а не лише владної еліти. Однак у будь-якому випадку вважалося, що людські цінності, потреби й інтереси мають абсолютну значущість, а природа розглядалася лише в

ракурсі підкорення та її перебудови відповідно до інтересів людини (чи то лише елітарної, чи то ще й пересічної), ігноруючи інтереси всіх інших організмів в екосистемах, а також необхідність збереження екосистем у природному вигляді.

Паростки альтернативних орієнтирів у вигляді біоцентризму та екоцентризму в структурі політичного та державно-управлінського дискурсу провідних держав світу з'явилися лише в другій половині ХХ ст. під тиском інституцій громадянського суспільства, репрезентованих в організаціях, спілках та рухах екологічного спрямування, а також впливу наукової еліти на політико-адміністративну. І хоча антропоцентричні світоглядні орієнтири домінують у практиці державного управління всіх країн до сьогодні, однак антропоцентризм уже перестав превалювати у свідомості як пересічних громадян, так і суб'єктів державного управління. Екоцентризм, на відміну від буденної та наукової антропоцентричної етики, ставить під сумнів ціннісну диспаратність інтересів природи й людини, стверджуючи їх паритетність. У розвинутих європейських країнах екологізація свідомості громадян та політико-адміністративної еліти сьогодні просунулася найдалі, пропонується навіть виокремлення та визнання прав тварин на рівні з правами людини.

В інституційному плані екоцентризм у країнах ЄС репрезентовано на парламентському рівні партій, які найчастіше називаються «зеленими» і мають значну підтримку виборців у багатьох європейських країнах. На жаль, на теренах сучасної України екологізм не вкоренився ані як світоглядна ідеологія, ані як політична ідеологія. У структурах масової свідомості українського суспільства стурбованість громадян проблемами довкілля, згідно з даними соціологічних досліджень, хоч і має місце, але зростає відносно повільно й не перетворюється на політичну волю до змін, не сприяє перетворенню екологізму на провідну суспільну ідею, як це спостерігається в багатьох країнах Європи.

Загалом, якщо проаналізувати українську та світову практику формування екологічної правосвідомості громадян, то можна виокремити такі різновиди механізмів, які взаємодіють, а інколи й протидіють одне одному:

– державні механізми формування екологічної правосвідомості в парламентській формі (партії типу «зелених»), як виконавчі органи влади (різного роду міністерства екології, екологічна міліція тощо);

- ринкові механізми деформації правосвідомості у формі пропаганди надспоживання, пріоритету монетарних цінностей порівняно з екологічними тощо;
- релігійні механізми формування екологічної правосвідомості;
- механізми громадянського суспільства у формі різного роду організацій та рухів екологічного спрямування;
- механізми спонтанного саморозвитку екологічної правосвідомості громадян.

Про державні, ринкові механізми та інститути громадянського суспільства вже йшлося вище. Говорячи про релігійні механізми формування екологічної правосвідомості громадян, слід зазначити, що вони здебільшого мають, на відміну від ринкових, позитивний вплив. Зокрема, релігійні організації майже всіх спрямувань налаштовують громадян на помірність споживання, попереджують гіперболізацію монетарних цінностей, що опосередковано сприяє екорационалізації поведінки громадян.

Слід також зазначити, що як би успішно не формувалася екологічна правосвідомість ззовні державою, ринком та релігійними організаціями, екоправосвідомість громадян як на індивідуальному, так і масовому рівнях має певні внутрішні механізми саморуху та саморозвитку, через що вона не може стати до кінця підконтрольною, а тому неможливо зняти особисту відповідальність за деструктивність екологічної поведінки. Дуже хотілося б вірити у спрацювання в громадян інстинктів екологічного самозбереження та любові до природи, які сьогодні пригнічені процесом цивілізаційного розвитку.

При цьому слід зазначити, що екоправосвідомість може досягти свого високого розвитку лише в контексті значно ширшого феномену екоморальної свідомості. До останньої входить значно більша кількість норм, що регулюють поведінку громадян, а не лише ті, виконання яких забезпечують ресурси державного примусу. При цьому моральна екологічна свідомість, як і екологічна правосвідомість, сьогодні перебуває під домінуючим впливом саме ринкових механізмів, які формують монетарний тип свідомості взагалі й правосвідомості та екоосвідомості зокрема. У контексті монетарного типу свідомості постулюється примат цінності грошей як мети людських дій, яка виправдовує, фактично, будь-які засоби їх досягнення, у тому числі протиправні.

Якщо подивитися на один із найпотужніших інструментів впливу на людську свідомість – ЗМІ, то для деформації масової свідомості громадян в інтересах бізнесу вони використовуються набагато активніше, ніж державою для корегування та розвитку позитивної правосвідомості взагалі і екологічної зокрема. Навіть поверховий контент-аналіз сучасних українських ЗМІ свідчить про те, що у криміналізацію правосвідомості громадян вони роблять значно більший внесок, ніж у формування правослухняних настанов, а для рекламування вищої цінності грошей та надспоживання робить набагато більше, ніж на пропагування цінності природи. І до того часу, поки держава не змінить такий стан речей на протилежний, формування високорозвиненої екологічної правосвідомості громадян буде неможливим.

Висновки. Екологічна правосвідомість громадян є похідним утворенням від світоглядної, екологічної та правової свідомості, унаслідок чого вона може формуватися як безпосередньо, так і опосередковано, через формування світогляду загалом, еко- та правосвідомості. Основною альтернативою високорозвиненій екологічній правосвідомості з домінуванням цінностей природи та правослухняності є монетарна свідомість, де вершинною цінністю є гроші і надспоживання, також успіх у їх досягненні будь-якою ціною і в тому числі протизаконними та антиекологічними засобами.

Монетарні деформації свідомості громадян здійснюються, насамперед, через ринкові механізми. Необхідно активізувати державні механізми пропагування позитивних правових та екологічних цінностей із залученням до цієї справи інституцій громадянського суспільства, а також релігійних громад.

Список використаних джерел

1. **Вершок І. Л.** Об екологическом правосознании / И. Л. Вершок // Государство и право. – 2003. – № 3. – С. 42 – 50.
2. **Дмитрієнко Ю. М.** Природа та перспективи соціологічного та психологічного аспектів української правосвідомості / Ю. М. Дмитрієнко // Право і безпека. – 2006. – № 5. – С. 11 – 15.
3. **Єрмоленко Д. О.** Види правової свідомості за пізнавальним критерієм / Д. О. Єрмоленко // Право та державне управління. – 2012. – № 3. – С. 20 – 26.

4. **Іванова Т. В.** Державне управління сталим екологічним розвитком України та її регіонів у системі раціонального природокористування: теорія, методологія, перспективні напрями : монографія / Т. В. Іванова. – Донецьк : Юго-Восток, 2011. – 400 с.
5. **Калиновський Ю. Ю.** Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 12.00.12 / Юрій Юрійович Калиновський ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2010. – 36 с.
6. **Клімова Г. П.** Правосвідомість: до теорії питання / Г. П. Клімова // Актуальні питання інноваційного розвитку. – 2012. – № 2. – С. 35 – 41.
7. **Ковалевська Ю. С.** Державне управління процесами забезпечення екологічної безпеки в Україні / Юлія Сергіївна Ковалевська. – автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Дон. держ. ун-т упр. – Донецьк, 2009. – 20 с.
8. **Конституція України.** Офіційний текст: коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посіб. / уклад. : М. І. Хавронюк. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : А.С.К., 2003. – 384 с.
9. **Концептуальні** виміри екологічної свідомості : монографія / [Кисельов М. М., Деркач В. Л., Гардашук Т. В., Толстоухов А. В.]. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 312 с.
10. **Лазаренко Я.** Роль засобів масової інформації у запобіганні порушенням природоохоронного законодавства / Я. Лазаренко // Право України. – 2009. – № 1. – С. 67 – 73.
11. **Лазор О. Я.** Державне управління у сфері реалізації екологічної політики: організаційно-правові засади : монографія / О. Я Лазор. – Л. : Ліга-Прес, 2003. – 542 с.
12. **Лієв О. С.** Формування механізму державного управління сталим екологічним розвитком регіону в системі раціонального природокористування : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / О. С. Лієв ; Акад. муніцип. упр. – К., 2012. – 20 с.
13. **Малиш Н. А.** Ефективні механізми формування державної екологічної політики : монографія / Н. А. Малиш ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2011. – 348 с.

14. **Нестеренко Н. М.** Адміністративно-правові засади реалізації екологічної функції держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Наталія Миколаївна Нестеренко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К., 2011. – 20 с.

15. **Скрипчук П. М.** Екологічна сертифікація в сфері природокористування: еколого-економічні засади розвитку : монографія / П. М. Скрипчук ; Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. – Рівне : НУВГП, 2011. – 357 с.